

V. ECSEDY JUDIT

Bod Péter műveinek kiadástörténetéhez – hamis évmegjelölésű változatok

A közelmúltban Bod Péter műveivel foglalkozó tanulmányok többször utaltak a szerző két műveinek, *A' Szent Bibliának históriája* és *Szent Hilárius* eltérő példányaira, kiadás változataira. Az utóbbi évek bibliográfiai gyűjtéseinek köszönhetően jó áttekintésünk van a hazai és határon túli muzeális gyűjtemények könyvanyagáról. A tipográfiai kutatások jelenlegi állása szerint az összes hazai nyomda betűinek és díszjeleinek repertóriumra 1750-ig rendelkezésünkre áll, és folyamatosan készül az 1780-as időhatárig.¹ A könyvészeti és tipográfiai kutatások együttes előrehaladása lehetővé teszi, hogy mai tudásunk szerint rendszerezzük e két jelentős mű változatait, kiadásait.

I. A Szent Bibliának históriája

Bod Péter a következőket írja ennek a művének kiadásáról: „...a Biblia történetét, melyet Szebenben adtam ki az 1748. évben...”² Továbbá: „Biblia Históriaja nyomtatták ki kétszer: elsőben az asszony, Bethlen Kata öngyagsága adott reá 1748. papirossat, de én fizettem érte fh. 117. Másodszor 1756-dik esztendőben nyomtattattam ezen könyvecskét. Ezer exemplárért fizettem a könyvnyomtatónak fh. 229 Ebből fizetett le a méltóságos gróf úr, Teleki László úr öngyagsága fh. 54.”³

Ez utóbbi kiadásnak Bod nem említi sem a kiadás helyét, sem nyomdászát. Erről az 1756-os második kiadásról Szinnyei József is tud, sőt egy harmadikról is, amely szerinte 1782-ben jelent volna meg. Mindkettő kiadási helyének – az el-

¹ Az OTKA K 68257 sz. programjának köszönhetően készült el a hazai nyomdák betű- és dísz-repertóriumra 1750-ig. Kéziratban használható az OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályán (RMNy Szerkesztőség). Az 1751–1780-as évtizedekre vonatkozó kutatások az OTKA K 104231. sz. programjának keretében folynak jelenleg. A szerző kutatásait e két program támogatta.

² Bod Péter, *Önéletírása*, a bevezető tanulmányt írta Egyed Emese, 3. kiad., Marosvásárhely, Mentor K., 2007, 85. (Erdélyi ritkaságok, 2.)

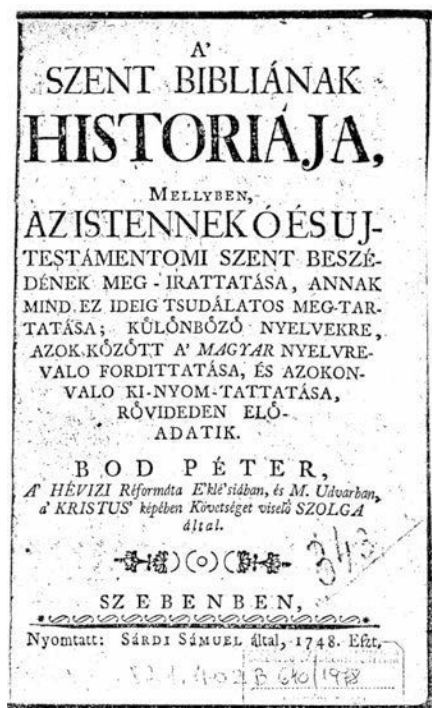
³ Bod Péter 2007, i. m. 131.

sőhöz hasonlóan – Szebent tartja.⁴ Zoványi Jenő csak az első és harmadik kiadást említi, mindkettőt mint szebeni nyomtatványt.⁵

A magyarországi könyvészet azonban nem ismer sem olyan példányt, amelyen az 1756-os év, sem olyant, amelyen az 1782-es év lenne feltüntetve. Viszont háromféle olyan változatot ismerünk, amely címlapján 1748-as évszámmal jelent meg. Már a Bod Péter munkásságával foglalkozóknak is feltűnt, hogy csak olyan példányok léteznek, amelyek címlapján a „SZEENBEN nyomtatt: Sárdi Sámuel 1748. eszt.” impresszum szerepel. Mindhárom változat ajánlása egyformán Bethlen Imrének és Gyulai Klárának szól. A következőkben megkíséreljük a feltételezett három kiadáshoz a ma ismert háromféle példányt társítani, és a *A Szent Bibliának Historiájának* 18. századi kiadástörténetét tisztáznunk.

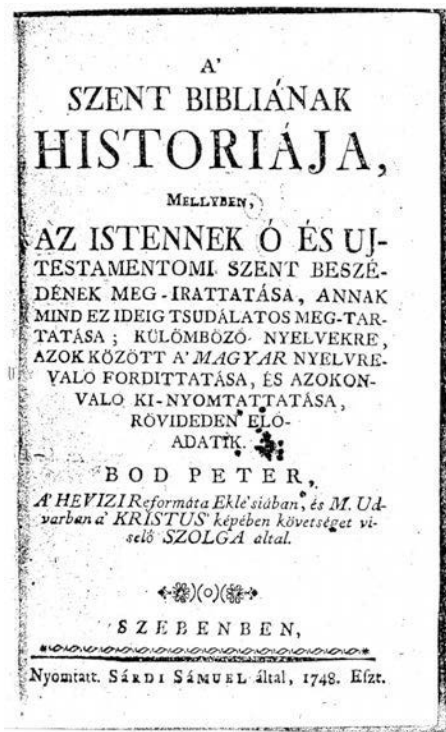
1. kép. 1. változat
Címlapján emelvényen virágkosár

2. kép. 2. változat
Címlapján négy tölcser-szerű virág

⁴ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I., Bp., 1891, 1127–1130.

⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 5. jav. és bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Bp., 1977, 84.

3. kép. 3. változat

Címlapján két sokszirmű virág nyilakkal

1. változat⁹ (1. kép)

Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája*. [1. kiadás].

Szeben 1748, Sárdi Sámuel.

[22] 176 [2] lap – 8°

⁶ Borda Antikvárium katalógusa 2–3., 224. és 225. tétel.

⁷ HAIMAN György, *Bod Péter és a magyar nyomdászat*, Hasonmások Bod Péter munkáiból, Bp., 1975, 19–20.

⁸ BREZT Annamária, *Bod Péter a magyar bibliafordításokról, Adalékok Bod Péter munkamódsze-réhez = Bod Péter; a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Universitas, 2004, 59–70 (Historia litteraria). – Az 1. változat, azaz az első kiadás 275.054 jelzetű példányát vizsgálta az OSZK-ban.

⁹ Ilyen az OSZK 828.161 és 275.054 jelzetű példánya, a budapesti Egyetemi Könyvtár Aa 3016 azonos jelzeten lévő egyik példánya, az MTA Könyvtárának 540.233 jelzetű példánya, a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár 09/2237 és Szüry 239 jelzetű példánya, és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyv-tár Bo 5735 és 1593/03607 jelzetű példánya, a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban az R 131.850 és R 135.778 jelzetű példányok, amelyek eredetileg a kolozsvári Református Kollégium tulajdonában voltak, továbbá a kolozsvári Egyetemi Könyvtár három példánya a 02852, 76.177 és 76.157 jelzeten.

A *Szent Bibliának Historiája* kiadás-változataival a közelmúltban hárman foglalkoztak, de mindegyikük csak két változatot hasonlított össze és csak két címlapot közölt – bár nem ugyanazokat. A háromféle változat címlapját együtt most közöljük először (1–3. kép).

Borda Lajos antikvár-katalógusa⁶ az 1. és 2. számúval foglalkozott, Haiman György⁷ az 1. és 3-as változattal (de csak ez utóbbi címlapját közölte), Bretz Annamária⁸ az 1. és 2-essel. Jóllehet Borda is és Haiman is említ egy harmadik változatot is, de nem írják le részletesen és címlapját sem közli egyikük sem. A kérdéssel foglalkozók közül Bretz Annamária arra is felfigyelt, hogy a kötetek tartalmában is jelentős eltérések vannak, különösen a magyar bibliákkal foglalkozó részben. Az alábbiakban sorra vesszük az egyes változatokat.

Abban egységes álláspontot foglaltak el a kérdéssel foglalkozók, hogy az első kiadás valóban Szebenben, 1748-ban Sárdi Sámuel nyomdásznál jelent meg, úgy, ahogyan az egyébként az összes változat címlapján olvasható, és ahogyan maga Bod Péter is említi (bár a nyomdász nevét Bod nem említi *Önéletírásában*). Haiman György érvelését elfogadva egyetértés van abban, hogy ezek közül az első, eredeti kiadás az volt, amelynek címlapján emelvényre helyezett virágkosár látható. Haiman tipográfiai módszerrel bizonyította ezt, ugyanis megállapította, hogy a könyvet még azokkal a jellegzetes betűkkel nyomtatták, amelyeket Tótfalusi Kis Miklós készített a szebeni városi nyomda számára, és amelyeket még a század közepéig ott folyamatosan használtak. A szebeni nyomda betűkészlete azonban – folytatja Haiman – ekkor már igen kopott volt.¹⁰

Ennek a változatnak a végén hibajegyzék található. A könyvnek *A' Magyar Bibliáról* szóló fejezetében időrendben az első fordító Pesti Gábor. Ennél korábbi magyar Biblia-kiadást Bod Péter akkor még nem ismert. Az első kiadásban még nem volt biztos abban, hogy Heltai Gáspár tényleg áttért-e az unitárius vallásra.¹¹ Ezeknek a példának sorát bővíthetjük, mert például az első kiadásban Bod azt írja a Bél Mátyás-féle „Új Testamentom ki-nyomtattatásáról” hogy „mellyik esztendőben és hol, fel-téve nintsen.”¹² Erről a második kiadásban már többet tudott.

Haiman György tehát helyesen állapította meg, hogy ez az első kiadás. Ennek címlap-reprodukcióját nem közölte, hanem csak az általunk 3. számmal jelölt változatét, amelyből több hasonmáslapot is közreadott. Megjegyezte, hogy ismer egy harmadik változatot is, de ennek címlapját és lelőhelyét sem közölte. Borda Lajos antikvár katalógusa¹³ is három változatot különböztetett meg, de csak kétfőnek címlapját közölte reprodukcióban (1. és 2.) Borda is az általunk 1. számmal jelölt változatot tekintette első kiadásnak („A” variánsnak nevezi). Közölte még a 2. változat címlapját, amelyet „B” változatnak nevezett, és megemlített egy harmadik „C” változatot is, amelynek címlapját azonban nem közölte.

A kérdéssel legújabbán Bretz Annamária foglalkozott, a kiadásváltozatok tartalmi eltéréseire helyezve a hangsúlyt.¹⁴ Bretz csak kétféle változatot különböztetett meg és közölt reprodukcióban (az általunk 1. és 2. számmal jelöltek). Jóllehet hivatkozott Haiman tanulmányára, amely a 3. változat hasonmását közli, erre az eltérő változatra nem figyelt fel. Ugyanakkor helyesen állapította meg, hogy Haiman az általa vizsgált változatok tartalmát nem hasonlította össze, hanem csak tipográfiai ismérvekből kiindulva tekintette – egyébként helytállóan – az 1. változatot az eredeti kiadásnak.

¹⁰ HAIMAN 1975, i. m. 19–20.

¹¹ BRETZ 2004, i. m. 63.

¹² BOD Péter, *A Szent bibliának historiája*, [1. kiad.] 176; 1. az OSZK 828.161 jelzetű példányát.

¹³ Borda Antikvárium katalógusa, i. m. 224, 225. tétel.

¹⁴ BRETZ 2004, i. m. 59–70.

2. változat¹⁵ (2. kép)

Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája*. [2. kiadás].

Szeben 1748 [helyesen 1756], Sárdi Sámuel.

[24] 176 lap – 8°

„Másodszor 1756-dik esztendőben nyomtattattam...” írja Bod Péter a *Szent bibliának historiájáról*.¹⁶ Kell tehát lennie olyan változatnak, amelyet 1756-ban nyomtattak.

Alaposabban megvizsgálva ennek a változatnak előbb nyomtatásbeli jellemzőit, amelynek címlapját négy tölcseábrás virág díszíti, megállapítható, hogy ugyan már nem a Tótfalusi-féle betűkkel nyomtatták, de számos díszítőeleme azonos az első kiadásával (1. változatával). Tehát ezt a kiadást is Szebenben nyomtatták. Formai szempontból fontos eltérés, ami szintén megerősíti, hogy későbbi nyomtatásról van szó, hogy itt már nincs hibajegyzék, az első kiadás hibáit kijavították. Szövegét vizsgálva megállapítható, hogy Bod Péter több helyen átdolgozta, bővítette.

Erre a változatra utalhatott Haiman György, amikor azt írta, hogy „Ismerek egy harmadik kiadást is, amely a Sárdi-nyomdában később látott keskenyebb, de szebb betűkből van szedve. Bár erre is 1748-at írtak, lehet, hogy ez a Bod naplójában említett 1756. évi kiadás.”¹⁷ Sajnos Haiman ennek címlapját és lelőhelyét nem közölte.

Klinda Mária a Szüry-gyűjtemény példányát, amelynek címlapmásolatát is közölte, helytállóan mint a mű második, Szebenben 1756-ban megjelent kiadását írta le.¹⁸ Bretz Annamária csak kétféle szedésváltozatot különböztetett meg és közölt reprodukcióban (az általunk 1. és 2. számmal jelöltek), és kétféle szöveg-változatot.¹⁹ Szerinte is a 2. számmal jelölt változat a Bod által említett 1756-os második kiadás. A tartalmi összehasonlítással eddig egyedül ő foglalkozott.

Megállapította, hogy a lapszámok nem térnek el, mindkét könyv a 176. lapon fejeződik be. Ez annál meglepőbb, mert a példányok összevetése után megállapítható, hogy a főszövegben a román fordításokat bemutató harmadik, és a magyar bibliáról írt negyedik részben jelentős változások, bővítések találhatók. Felfigyelt arra is, hogy az első kiadásban *Az Elöl-járó Beszéd* azt írja, hogy ezt a munkáját

¹⁵ Ilyen az OSZK 821.402, 285.373 és 285.373:2 jelzetű példánya, az Evangélikus Országos Könyvtár R 1206 és R 1203 jelzetű példánya, a budapesti Egyetemi Könyvtár Aa 3016 jelzeten lévő másik példánya, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szüry 602 jelzetű példánya, és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár T.o. 36a, T.o. 36c, Bo 20.920, Bo 4879 és Bo 16273 jelzetű példánya, továbbá a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban az egykori Unitárius Kollégium példányai U 52.295 és U 56.223 jelzeten, a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban pedig a 75.894 és 76.174 jelzetű példányok.

¹⁶ BOD 2007, i. m. 131.

¹⁷ HAIMAN 1975, i. m. 19–20.

¹⁸ *A Szüry-gyűjtemény katalógusa*, összeáll. Klinda Mária, Bp., Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1987. Bod Péter, *A Szent Bibliának historiája* itt található példányának jelzete Sz 239.

¹⁹ Az OSZK 275.054 (1. kiadás) és 821.402 (2. kiadás) jelzetű példányokat használta, BRETZ 2004, i. m. 62.

„a Magyar leksikonok árából keresett pénzel nyomtattatván nagyobb részint”, míg a 2. kiadásból ez a zárójeles megjegyzés hiányzik, mert Bod saját, illetve Teleki László költségén nyomtatta ki a példányokat.²⁰ A negyedik, *A Magyar Bibliáról* írt részben egyike a legfeltűnőbb eltéréseknek, hogy az 1. kiadásban időrendben az első fordító Pesti Gábor, míg a 2. kiadásban Komjáti Benedektől Szent Pál leveleinek fordítása áll az élen.

Ehhez kapcsolódva közli Bretz Annamária Bod Péternek Ráday Gedeonhoz 1754 áprilisában írt levelét, amely szerint a levél írója eddig Pesti Gábor fordítását tartotta a legrégebb nyomtatott könyvnek, de „nemrégiben akadtam régiebbre, a Sz. Pál Apostol leveleinek magyarra való fordításokra, Krakkó 1533.”²¹ Tehát bizonyos, hogy a most tárgyalt változat 1754 után jelent meg, és az 1756-os második kiadásnak tekinthető, mivel Bod csak ekkortól ismerte Komjáti Benedek nevét. Az első kiadásban még nem volt biztos abban, hogy Heltai Gáspár tényleg áttért-e az unitárius vallásra. A másodikban ezt írja: „de osztán 1570-dik esztendőben hogy a kolosvári plébánusságban inkább megmaradhatna, a Blándráta és a Dávid Ferentz pártjokra állott.”²² Heltai Bibliájáról a második kiadásban már tudja, hogy nyomtattatott „Kolo’svárbán 1551-dik esztendőben.”²³ Említendő – az 1748-as impresszum valótlanságát bizonyítja –, hogy a 2. kiadás felsorolja még az 1751-es bázeli bibliakiadást. Bretz Annamária megjegyzi, hogy számos ilyen példa mutatja, hogy 1748 és 1756 között, azaz a két kiadás megjelenése között Bod Péter hozzájutott olyan művekhez, melyeket felhasznált a második kiadás pontosításához. Ezeknek a példáknek sorát bővíthetjük, mert például a második kiadásban már azt írja Bél Mátyás Új Testamentum kiadásáról, hogy „fel-téve nintsen, de lett ez Bél Mátyás, Psoni Pap közben járása által Lipsiában MDCCXVII-dik Esztend.” Majd utána: „Debretzenben ki-nyomtattatott az Uj Testámentom MDCCXLIXdik [!] Esztendőben, 8 részben. ...Az-után MDCCXXXVI-dik Esztendőben Torkos András Győri pap a’ görögből újjonnan fordította az Új Testamentomot, s kiadta a fia... Vittembergában. Amsterdamban, a’ mint fel-vagyon téve 1725. Eszte. Kinyomtattatott... Szép betűkkel jó papiroson vagyon, de inkább hiszem Lötsén nyomtattatott volt.”²⁴

Az a változat tehát, amelynek címlapján a négy, tölcser alakú virág található (az általunk 2. számmal jelölt változat), nyomdai jellemzői alapján szintén Szébenben, a városi nyomdában, Sárdi Sámuel idejében készült,²⁵ de már nem találni benne

²⁰ Lásd az *Elöl-járó beszédet* az 1. kiadásban (1. változatban) a §§2a lapon, és a 2. kiadásban (2. és 3. változatban egyformán) a §§1a lapon.

²¹ BRETZ 2004, i. m. 61–62.

²² BOD, *A Szent bibliának...* [2. kiad.] 136.

²³ BOD, *A Szent bibliának...* [2. kiad.] 138.

²⁴ BOD, *A Szent bibliának...* [2. kiad.] 176; l. az OSZK 821.402 példányát.

²⁵ Ilyen az OSZK 821.402, 285.373 és 285.373:2 jelzetű példánya, az Evangélikus Országos Könyvtár R 1206 és R 1203 jelzetű példánya, a budapesti Egyetemi Könyvtár Aa 3016 jelzetű példánya, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szüry 602 jelzetű példánya, és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár T.o. 36a, T.o. 36c, Bo 20.920, Bo 4879 és Bo 16273 jelzetű példánya.

a Tótfalusitól származó és 1748-ban még használt betűket. Ezeket időközben újabbakkal váltották fel, a nyomdai díszítmények azonban részben közösek a korábbi (első) szebeni kiadásban alkalmazottakkal. A tartalmi változásokról már szóltunk: Bod kiegészítette munkáját azokkal az adatokkal, amelyek időközben tudomására jutottak. Önéletírásában nem említi, hogy a Biblia történetéről írt munkájának második kiadását hol nyomtatta, csak idejét adja meg. Címlapja nem közli, hogy második kiadásról lenne szó. Tartalmi és tipográfiai ismérvek alapján is ez volt a Bod által közreadott második kiadás. Nemcsak címlapváltozatról, hanem önálló, bővített, átdolgozott kiadásról van szó. A ma ismert legkorábbi possessorbejegyzés 1756. augusztus 27-éről való.²⁶

3. változat²⁷ (3. kép)

Bod Péter: *A' Szent Bibliának historiája*. [3. kiadás].

Szeben 1748, Sárdi Sámuel [helyesen Győr 1782?

Streibig János Gergely örökösei]

[24] 176 lap – 8°

Sok félreértést kell tisztázni a 3. változattal kapcsolatban. Ennek címlapját két sokszirmú virág és egy-egy nyíl díszíti. Ez az a változat, amelynek címlapját és egyes részeit Haiman György hasonmásban közölte. A kísérőtanulmányban ezt írja: „A mi hasonmásunk az azonos nyomda- és évjelzésű [t. i. „Szeben 1748, Sárdi”] második kiadásból való. Itt ugyanis az előbbiben talált hibaigazító nincs benne és a hibákat is kijavították. Betűje újabb, bár elég kezdetleges metszésű, nyomása tisztább...”²⁸ Érvelésében nehezen értelmezhető, hogy szerinte a hasonmásban közzétett változat a második kiadás, viszont az általa ismert harmadik változat (amelynek címlapját nem közli) készülhetett 1756-ban Szebenben. Erre a feltételezésre Bod *Önéletírása* semmiféle alapot nem ad.

Borda Lajos antikvár katalógusa is három változatot különböztet meg, – pontosabban az első kiadást, amelyet helytállóan azonosít, és a második kiadásnak két változatát – de az utóbbiak közül csak egynek címlapját közli reprodukcióban. Megállapítja, hogy a második kiadás az elsővel azonos impresszummal jelent meg.²⁹ Amellett, hogy közli az általunk 1. és 3. változatként jelzett példányok címlapját, részletesebben is foglalkozik a kérdéssel: „A két, »Szebenben, Nyomtatott: Sárdi Sámuel által. 1748. Eszt.« impresszummal megjelent könyv közti tipográfiai

²⁶ A kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak az egykori Erdélyi Múzeum tulajdonában lévő példányáról van szó, amelynek szennylapján a következő sorok olvashatók: „E könyvet bírja Gróf Teleki József 1756. Aug. 27-dik napjától fogva.” Gróf Teleki József koronaőr, a neves könyvgyűjtő ekkor 18 éves volt.

²⁷ Ilyen az OSZK M 279.990 RE jelzetű példánya, és az Evangélikus Országos Könyvtár 3838 jelzetű példánya. Kolozsvári példányok: az Akadémiai Könyvtárban az U 51.157 jelzetű példány (eredetileg az unitárius kollégiumból) és az Egyetemi Könyvtár 03509 jelzetű példánya.

²⁸ HAIMAN 1975, i. m. 19.

²⁹ Borda Antikvárium katalógusa, i. m. 224. és 225. tétel

különbség valószínűvé teszi, hogy nem két változatról, hanem két kiadásról van szó.” Idézi Bod Pétert: „Biblia Historiáját nyomtatták ki kétszer...” Borda a továbbiakban megjegyzi, hogy „példány csak 1748-as évszámmal ismert, ebből viszont két különböző, logikus, hogy az egyik az 1756-os. Most már csak az a kérdés, hogy melyik? Ezt a következő érvek egyértelműen tisztázzák: 1. A második kiadásban a nyomtatási hibák már javítva vannak. 2. Az első kiadás végén ez áll: »az egész BIBLIA-t tizenháromszor nyomtatták ki«, a másodikban ugyanitt »az egész BIBLIÁT tizenötösör nyomtaták ki«, tehát Bod átnézte és javította az utóbbit.” Amit itt Borda Lajos a második kiadásról ír, az helytálló, csak hogy egyformán vonatkozik az általunk 2. és 3. változatként jelölt kiadásokra. Kísérletet tesz ugyan a változatok megkülönböztetésére az ’ö’ és ’ü’ betűk eltérő jelölése alapján, ennek alapján azonban nagyon nehéz megkülönböztetni a két változatot. Valójában a címlapon látható ornamensek inkább alkalmasak arra, hogy a változatokat megkülönböztessük. Ezért is kár, hogy antikvár katalógusa nem közölte a harmadik címlap-reprodukciót (még ha az nem is szerepelt az eladásra kínált könyvek között). Végül Borda felveti azt a lényeges kérdést, hogy a második kiadás két változata közül vajon melyik lehet az, amelyet Szinnyei József harmadik, 1782-ben kiadásnak tart. Szerinte a kérdés tisztázása megérdemelne egy kiadástörténeti tanulmányt.³⁰

Bretz Annamária ezt a változatot nem ismerte, ilyen példányt nem talált,³¹ így ennek tartalmi értékelésével sem foglalkozott.

Ennek a változatnak szövege néhány apróbb helyesírási különbségtől eltekintve azonos az 1756-ban megjelent, és Bod Péter által átdolgozott, bővített kiadásával, általában sorról sorra követi azt. Egy esetben akadunk egy értelemzavaró hiba javítására: a második kiadásban ugyanis A’ *Magyar bibliáról* szóló fejezetben a debreceni bibliakiadás hibás, értelmetlen *MDCCLXIX.* évszámát itt kijavították *MDCCLXIX.* [=1749] évre.³² Vagyis most már Bod e munkájának háromféle szövegváltozatával van dolgunk.

Kérdés, hogy hol és mikor jelent meg az általunk 3. számmal jelölt kiadás? Nem hagyhatjuk figyelmen kívül Szinnyei adatát sem, aki egy jóval későbbi, (szerinte szintén szebeni) harmadik kiadásról szól 1782-ből.³³

Megvizsgálva ennek az általunk 3. változatnak nevezett kiadásnak tipográfiai jellemzőit, arra a meglepő következtetésre jutottunk, hogy minden jel a győri Streibig-nyomdára mutat. A tartalomjegyzék jellegzetes, a század utolsó harmadára jellemző kurzív betűje, a nyomdai cifrák sajátos együttese, egy dús levélezetet ábrázoló fejléc és végül egy indadíszes iniciálé-sorozat kizárólag a győri Streibig-nyomdában található meg együtt és egyszerre, az 1770–1780-as években. Elfogadhatónak látszik a Szinnyei által megadott 1782-es nyomtatási év is.

A harmadik változat tipográfiai és egy tartalmi ismérve (a fent említett hibás

³⁰ Borda Antikvárium katalógusa, i. m. 224–225. tétel

³¹ BRETZ 2004, i. m. 61.

³² BOD, *A Szent bibliának...*176; 1. az OSZK M 279.990 RE jelzetű példányát.

³³ SZINNYEI 1891, i. m. I, 1127.

évszám kijavítása) alapján is a három közül a legkésőbbinek látszik. A második kiadáshoz (1756) képest nem is lehetnek újabb szövegbeli módosítások, hiszen ez az utánnomás (vagy kalózkidás?) már Bod Péter halála után, sőt Sárdi Sámuel szebeni nyomdász halála után készült.³⁴

A győri nyomdában Bod Péternek más munkája is megjelent. Első, nyomtatásban megjelent munkájának (1746), a *Szentírás értelmére vezető* lexikonának egy későbbi kiadása Streibig Józsefnél Győrben jelent meg, az év megjelölése nélkül. Legkorábban 1783-ban, mert ekkor vette át a műhely vezetését, de ennél későbbi időpont is elképzelhető, tekintve hogy 1818-ig állt a nyomda élén. Lehet, hogy a Szinnyei által említett 1786-os évben készült.³⁵ Ennek kiadástörténetével itt nem foglalkozunk, bár ez is tartogat érdekességeket. A győri Streibig-nyomdáról tudnivaló, mert sok esetben maga Streibig Antal József, az apa, és fia, Gergely is jónak látja hangsúlyozni, hogy püspöki nyomda. Ennek ellenére mindketten élenjártak a hamis impresszumú nyomtatványok kiadásában. A nyomdász nevének elhallgatása mellett nyomtattak ugyanis a nyugat-dunántúli evangélikusoknak, de ismerünk egy „Bázeli” „Im-Hof Rodolf nyomdájában” megjelent heidelbergi katekizmust is, amely valójában Streibignél készült az 1780-as években.³⁶

II. Szent Hilarius

A *Szent Hilárius*ról Bod saját, nyomtatásban megjelent könyvei felsorolásában azt írja, hogy „nyomtattattam Szebenben 1760 (valósággal 1762-dik) esztendőben. Ezen exemplárokért fizettem a könyvnyomtatónak fh. 170. den. 50. Ennek alkalmatosságával méltóságos gróf Bethlen Ádámné Bánfi Klára asszony ajándékozott könyvnyomtatásra 3 hármastáblás aranyakat, amelyek térszék fh. 44. den. 50.”³⁷ Önéletírásában pedig az 1762-es évről:

„Sz. Hilarius nevezettel nyomtattattván Szebenben egy magyar könyvecskét, jött kezembe az exemplárjaiból elsőben 29. Novembris. Nyomtattattam ezer exemplárt. Kerültenek az exemplárok a typographus computusa szerint in fh. 170 den. 50, melyeket nagyobb részén a magaméból fizettem ki.”³⁸ Ellentétben a *Szent Bibliának históriájával*, ebben a könyvben, sem 1760-as (helyesen 1762-es) sem 1768-as változatainak egyikében sincs ajánlás.

Bod Péternek ez az egyetlen nem tudományos igényű, hanem hasznosan szó-

³⁴ BOD Péter 1769-ben, Sárdi Sámuel szebeni nyomdász 1779-ben halt meg.

³⁵ Szinnyei szerint ez a 4. kiadás volt, és Győrben 1786-ban jelent meg, szerinte azonban már azonnal az első kiadás után a második kiadás is Győrben jelent volna meg év nélkül, de 1747-ben, lásd SZINNYEI 1891, i. m. I, 1127. Ilyen kiadást és ilyen példányt azonban jelenleg nem ismer a könyvészet.

³⁶ V. ECSÉDY Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*, Bp., Borda Antikvárium, 1996, 123. tétel.

³⁷ BOD 2007, i. m. 132.

³⁸ BOD 2007, i. m. 112.

rakoztató munkája, amely címe ellenére nem *Szent Hiláriusról*, az egyházatyáról szól, hanem kérdés-feleletek formájában ad épületes, de szívet vidámító olvasmányt az olvasók kezébe.

A *Szent Hilárius*nak Szinnyei a komáromi–pozsonyi 1789-es kiadással együtt összesen három kiadását ismeri: első kiadása szerinte 1760-ban Szebenben készült, a 2. kiadás 1768-ban hely megjelölése nélkül és a 3. kiadás Komáromban.³⁹ Petrik Géza bibliográfiája ugyanerről a három kiadásról tud.⁴⁰ Zoványi Jenő csak első és 4. kiadását említi: Szeben, 1760 és 4. kiadását: Komárom, 1789.⁴¹

Bodnak ezzel a művével legrészletesebben Hargittay Emil foglalkozott kísérő tanulmányában,⁴² amikor 1987-ben elkészítette a szövegkiadását. Megállapította, hogy az 1768-as kiadás bővítéseket tartalmaz az 1760-as kiadással szemben: 508 kérdés helyett már 684 található benne. A továbbiakban ezt írja: „Az 1768-as kiadás címlapján azt olvashatjuk, hogy a könyv immár »harmad úttal« jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy kellett léteznie egy 1768 előtti (vagy még egy 1768-as) kiadásnak, amelynek azonban nem akadtam nyomára, ezt Petrik sem említi. A szakirodalomban ezzel kapcsolatban ellentmondó adatok találhatóak. – A szövegközlés alapjául a Bod Péter életében megjelent utolsó, 1768. évi (hely nélküli) kiadást vettük.”⁴³

A *Szent Hilárius*nak Bod Péter életében megjelent két kiadását a szerző csak nevének kezdőbetűivel jelölte, a címlapon ennyi olvasható: B. P. által, és ezek a betűk is nyomdai cifrák közé vannak elrejtve. Az 1760-as évszámú kiadás sem megjelenési helyét, sem nyomdászát nem árulja el, mindössze az évszámot – amelyről Bod saját közléséből tudjuk, hogy hamis. A *Szent Hilárius* példányait megvizsgálva megállapítható, hogy mind az 1760-as, mind az 1768-as kiadásból két-két változat létezik.

„1760”, 1. változat⁴⁴ (4. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilarius vagy szívet vidámító, elmét élesítő... dolgok*. [1. kiadás].

Hely és nyomda nélkül, 1760 [helyesen Szeben 1762, Sárdi Sámuel].

[18] 152 [15] lap – 8°

Piros-fekete nyomású címlap

³⁹ SZINNYEI 1891, i. m. I, 1127 az alábbi kiadásokat sorolja fel: 1. kiad. (Szeben) 1760, 2. kiad. 1768, hely megjelölése nélkül, 3. kiad. Komárom 1789.

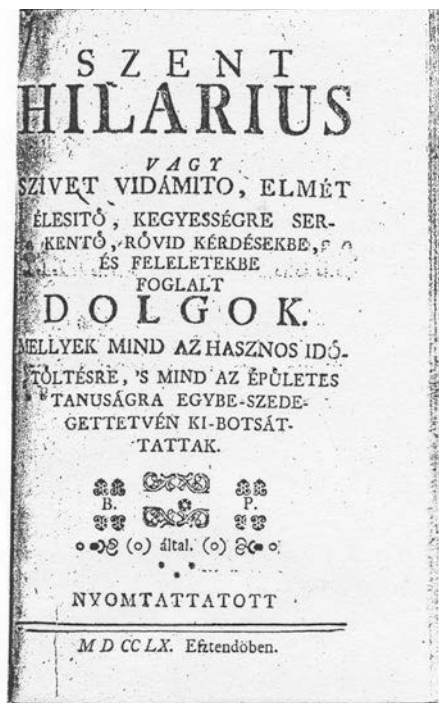
⁴⁰ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája*. I, Bp., 1888, 306.

⁴¹ ZOVÁNYI 1977, i. m. 84. A könyv címlapján kettős helymegjelölés: Komárom–Pozsony olvasható.

⁴² *Szent Hilárius*, A szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Hargittay Emil, Bp., Szépirodalmi, 1987, 283. (Magyar Ritkaságok) OSZK MB 127.241.

⁴³ Feltehetően az OSZK 123.072 jelzetű példányát; l. Hargittay bevezető tanulmányát a *Szent Hilárius* szövegkiadáshoz, i. m. 247–248.

⁴⁴ Ilyen pl. az OSZK-ban a 821.402 és a M Assz. Kvt. 690 jelzetű példány, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban a T.o. 223d jelzetű példány, valamint a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 76.170 jelzetű példánya.

4. kép. „1760”-as évszámú 1. változat

5. kép. „1760”-as évszámú 2. változat

A két, címlapján 1760-as évszámot feltüntető változat között az első, szembeötlő különbség, hogy az egyiknek végén hibajegyzék található („1760” 1. változat): „Igazításra szükséges hiba: pag. 64. lin. 19–23. Adriánusokhoz olvasd Andriusokhoz”. Ez a másik 1760-as változatban („1760” 2. változat) már elmarad, és a hibák ki vannak javítva. Ott egyébként ez a hely a 69. lapra esik. A hibajegyzékes változatot kell első kiadásnak tekintenünk (képünkön az 1. változat), ez az, amely Bod Péter szerint Szegedben 1762-ben jelent meg. Címlapján az 1760-as évszám olvasható, de a nyomtatás helye és a nyomdász neve nincs feltüntetve. Tipográfiai jellemzői alapján valóban Szegedben, a Sárdi Sámuel által vezetett városi nyomdában nyomtatták. Vagyis a két, címlapján 1760-as évet megjelölő változat közül ez az eredeti, első kiadás. Erre vallanak betűi, könyvdíszei, amelyek egyúttal azonosságot mutatnak a *Szent Bibliának Historiája* második, 1756-os kiadásának nyomdai jellemzőivel. A tizenhárom részből álló könyv 508 kérdés és feleletet tartalmaz témák szerint csoportosítva a végén tárgymutatóval, amely a kérdések sorszámára utal.

„1760”, 2. változat⁴⁵ (5. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilarius vagy szívet vidámitó, elmét élesítő... dolgok.* [2. kiadás].

Hely és nyomda nélkül 1760 [helyesen Győr

1765 körül, Streibig János Gergely]

[18] 164 [16] lap – 8°

Piros-fekete nyomású címlap

Címlapjának szövege azonos az 1. változatéval, a nyomdai cifrák is hasonlóak és elrendezésük is igyekszik követni az előzőt. A szerző nevének B. P. kezdőbetűi itt is, mint az első kiadásban az apró ornamentelek közé vannak elrejtve. Nyomdai jellemzői alapján nem abban a műhelyben készült, mint az eredeti kiadás, hanem minden jel arra mutat, hogy a győri Streibig-nyomdában. Kiadási éve ennek sem lehet 1760, hiszen már az első, eredeti kiadás sem akkor jelent meg, hanem Bod Péter szerint 1762-ben. Ez a győri kalózkidadás tehát 1762 után készülhetett, mindenestre nem sokkal utána, de a következő, 1768-as 3. kiadást megelőzően, és valószínűleg még Bod Péter életében. Talán nem sokat tévedünk, ha 1765 körüli évekre datáljuk.

A két, címlapján 1760-at megjelölő változat címlapszövegében nincs eltérés. Hogy a főszöveg mégis 12 lappal terjedelmesebb, annak az az oka, hogy a másik nyomdában (Győrben) valamivel nagyobb betűkkel szedték. Ebben a változatban már nincs hibajegyzék, az első kiadásban jelzett hibák már ki vannak javítva. Vagyis nem kérdéses, hogy ez a szövegében – a kijavított hibáktól eltekintve – teljesen egyező, de eltérő szedésű változat a későbbi, a második kiadás. Kérdés, hogy erről az utánnomásról – amely szükségszerűen még Bod életében készült, hiszen az 1768-as kiadást megelőzte – maga a szerző tudott-e?

Ezzel áttértünk az 1768-as változatok kérdésére. Ezeknek címe eltér az 1760-as évszámúaktól, amennyiben a cím utolsó három sora így hangzik: „most ez harmad úttal feles bővítésekkel ki-botsáttattak” A minden bizonnyal nem egyszerre készült két változat egyformán „harmad-úttal” kibocsátottnak nevezi magát, jól lehet egyikük nyilván a negyedik kiadás.

Míthogy két 1768-as évszámú, szemre azonosnak látszó változatunk van, szükséges a kettő alaposabb összehasonlítása. Az 1760-as évszámot viselő kiadásokhoz képest a bővítést már a lapszámok is elárulják: az 1768-as kiadások lapszáma jelentősen megnőtt, 30 lappal terjedelmesebbek. Míg az „1760”-as évszámmal megjelent kiadásoknál a kérdés-feleletek száma 508, addig itt 684. Már az első rész is több kérdést tartalmaz: 32 helyett 46 kérdést.

Míthogy ebben a kiadásban jelentősen bővült a mű tartalma, a bővítés csak Bod Pétertől származhat. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy bár Bod *Önéletírását* 1769 elejéig vezette, a *Szent Hilarius* új kiadásáról nincs szó. Sem arról, hogy elkészítette a nyilvánvalóan tőle származó bővítéseket, sem arról, hogy 1768-ban

⁴⁵ Ilyen az OSZK 289.842 és 123.076 jelzetű példánya, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban a Bo 4872 jelzetű példány. Ezt adta ki a Pytheas Kiadó hasonmásban: Bp., Pytheas, 2003, I. OSZK MB 198.129 jelzetten.

megjelent. Saját, nyomtatásban megjelent munkáinak jegyzékét az 1767-es évnél abba hagyta. Pedig feltételezhető, hogy még életében meg is jelent, és így az 1768-as évszám elfogadható. Más szóval a kétféle, egyaránt 1768-as kiadási évet megjelölő változat közül az egyik valóban 1768-ban jelenhetett meg.

„1768”, 1a. változat⁴⁶ (6. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilarius vagy szivet vidámito, elmét élesítő... dolgok mellyek... most ez harmad uttal feles bővítetésekkel ki-botsáttattak.* [3., bővített kiadás].

Hely és nyomda nélkül 1768 [helyesen Enyed, Debreczeni Sámuel].

[18] 194 [22] lap – 8°

Piros-fekete nyomású címlap

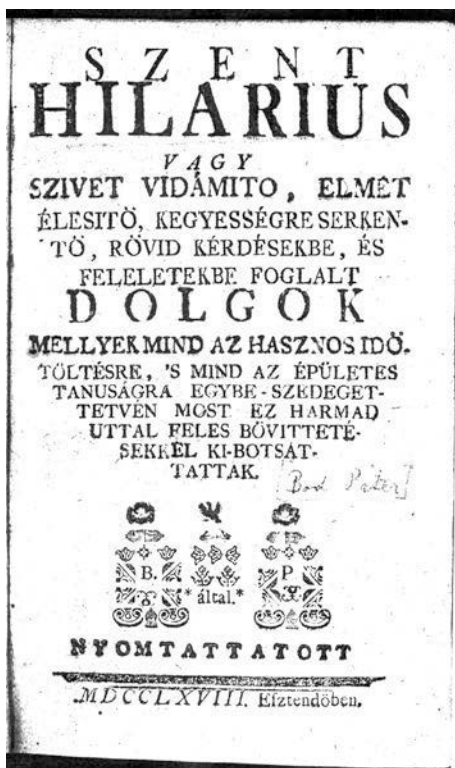
Hely- és nyomda nélküli címlapkiadás.

A címlap beosztása és díszítése továbbra is az első, eredeti kiadást követi, vagyis nyomdai cifrák közé rejtve találni a szerzőre utaló B. és P. betűket. Itt a nyomdai cifrákból egész építményt állított össze a nyomdász, tetején két apró angyalfej között madár látható.

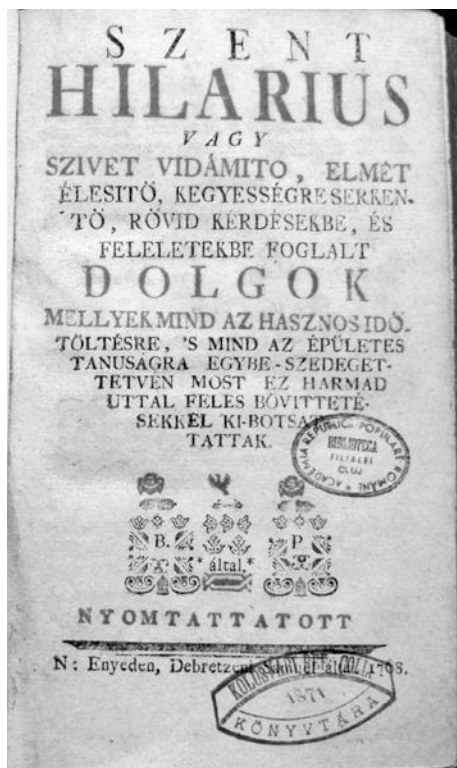
Ebben a változatban a *Mutató tábla* végén *Igazításra szükséges hibák* jegyzéke található, amely a 2. változatban már nincs benne. A felsorolt kilenc hibát a második változatban már kijavították, igaz, közben keletkeztek új hibák is: a 2. változat 684., azaz utolsó kérdés-feleletének jegyzetében „Tsengetyű” és „70. pagina” helyett „Tengetyű” és „79. pagina” olvasható. A hibajegyzék elmaradása, a hibák kijavítása egyértelművé teszi a változatok sorrendjét, tehát az általunk 1-nek nevezett változat a korábbi, az eredeti, az, amelynek nyomtatása feltehetően még Bod életében elkészült. Ezt a változatot nevezzük tehát 3., bővített kiadásnak.

Az elhallgatott nyomda – tipográfiai ismérvek alapján – az enyedi műhely, amelyet ekkor már, Kiss György halála után, Debreczeni Sámuel vezetett. A nyomdaválasztás eléggé kézenfekvő, valójában Bod műveinek kinyomtatásával legtöbbször a szebeni vagy az enyedi nyomdát bízta meg – ritkábban a kolozsvárit –, ezen tehát nincs mit csodálkozni. Érdekes viszont, hogy akár Bod maga, akár az enyedi nyomdász tudta, hogy volt egy közbülső (kalóz) kiadása is *Hilarius*ának,

⁴⁶ Ilyen a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár (Teleki Téka) 08585 jelzetű példánya, amely a máramaroszi kollégium anyagával került be a Tékába. Ezúton is köszönöm Lázok Klára könyvtárvezető és Kovács Bányai Réka segítségét, akik a példányok azonosításában segítségemre voltak. További példány található a gyulafehérvári Batthyaneumban K 10 II. 16 jelzeten (ez utóbbi példányból a Kegyes Olvasónak szóló ajánlás hiányzik). Azonosításában Biró-Hendre Doina könyvtárvezető volt segítségemre, akinek szintén köszönettel tartozom. Ilyen példány található a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban U 50.950 jelzeten (eredetileg az Unitárius kollégium tulajdonában), és a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban 76.158 jelzeten. Ilyen a mostanáig meghatározatlan, címlap nélküli, 326.466 jelzeten lévő példány is az OSZK-ban.

6. kép. „1768”-as évszámú 1a. változat

7. kép. „1768”-as évszámú 1b. változat

mert ezt a mostani, bővített kiadást harmadiknak nevezi. Ha a két előző változatot külön kiadásoknak vesszük, akkor magyarázatot találunk arra, hogy miért olvasható az 1768-as kiadás címlapján, hogy „most ez *harmad uttal* feles bővítetésekkkel ki-botsáttattak”?

„1768”, 1b. változat⁴⁷ (7. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilarius vagy szivet vidámito, elmét élesztő... dolgok mellyek... most ez harmad uttal feles bővítetésekkkel ki-botsáttattak.* [3., bővített kiadás].

N.-Enyeden 1768, Debeczeni Sámuel.

[18] 194 [22] lap – 8°

Piros-fekete nyomású címlap

A nyomtatás helyét és nyomdászát feltüntető címlapkiadás.

⁴⁷ Ilyen példány jelenleg csak a kolozsvári Akadémiai Könyvtárból ismert, R 85.747 jelzeten (eredetileg a kolozsvári református kollégium állományából).

Váratlanul igazolódott az előbbi hely- és nyomda-megállapítás, amikor legújabban egy olyan, Kolozsvárott őrzött példányra sikerült ráakadni, amelyen „Nyomtattott MDCCLXVIII.” helyett a következő teljes impresszum olvasható: „Nyomtattott N.-Enyeden, Debretzeni Sámuel által 1768”. A 6. képen látható 1a-val jelzett kiadás esetében mindezt csak tipográfiai ismervek alapján határoztuk meg. Ilyen, a helyet és nyomdát feltüntető példány eddig sem a Bod Péter munkásságával foglalkozó irodalomban, sem a könyvészetben nem volt ismert. A könyv tartalma, beosztása, szedése, hibajegyzékkel együtt pontosan egyezik az impresszum nélküli példányokkal (1a), mindössze a címlap változott. Ebben az esetben nem két különböző kiadásról, hanem csak címlap-változatokról, ú. n. címlapkiadásokról van szó.

A kétféle címlappal megjelent könyv jól illusztrálja a korabeli nyomdász-kiadó gondját: egyrészt tudatni a lehetséges vásárlókkal és olvasókkal, hogy hol készült, kinél kapható a könyv – másrészt ugyanezt eltitkolni a hatóságok előtt. Nyilvánvalóan, és nyomdatechnikai okokból is nagyon kis időkülönbséggel, szinte egyszerre kellett készülnie a két címlapnak, amikor még állt a szedés – legvalószínűbben még nyomtatás közben módosítottak a címlapon. Még a címlapnak is csak alsó felét változtatták meg, onnantól tér el a szedés. A szerzőre utaló B. P. „által” szava alatt a Nagy-Enyedet feltüntető változatban (1b) kis, téglalap alakú nyomdai cifra található az egyébként azonos cifraépítményen belül, amely a hely nélküli változathoz (1a) hiányzik. Logikusabbnak tűnik azt feltételezni, hogy előbb teljes impresszummal, a nyomdahely és nyomdász feltüntetésével kezdték nyomtatni a címlapot, majd a példányok nagyobb része mégis hely- és nyomda nélküli címlapot kapott.

„1768”, 2. változat⁴⁸ (8. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hiláriuűs vagy szívet vídámító, elmét élesítő... dolgok mellyek... most ez harmad úttal feles bővíttetésekkel ki-botsáttattak.* [4., bővíttett kiadás].

Hely és nyomda nélkül 1768 [helyesen Vác 1772?

Ambró Ferenc Ignác].

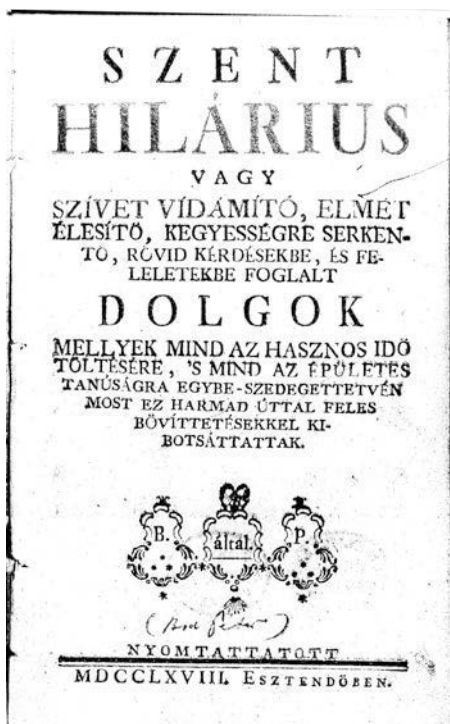
[24] 195 [21] lap – 8°

Piros–fekete nyomású címlap

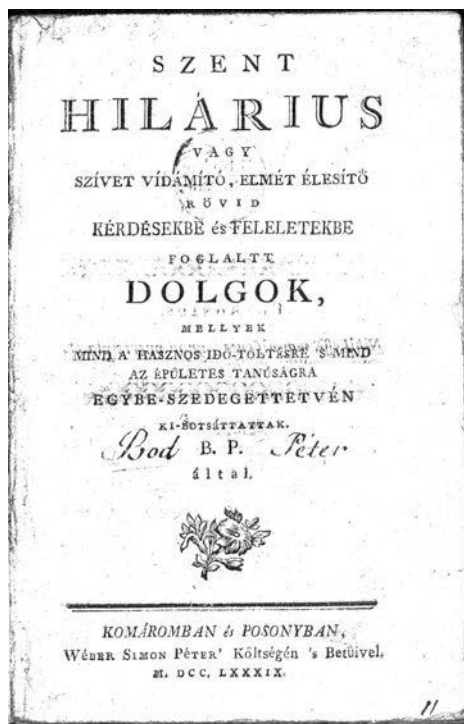
Címlapjának szövege megegyezik az eredeti (nagyenyedi) bővíttett kiadással, mindössze a harmad „úttal” szót nyomtatták hosszú ú-val. A címlap beosztása, díszítése szándékosan az eredeti 1768-as kiadást (1768, 1. változatot) utánozza, Itt is egész építményt alkotott a nyomdász az apró ornamentekből, legfelül kis koronával.

A betűk, a jellegzetes nyomdai cifrák és a könyv belsejében egy máshonnan nem ismert virágos, szalagos záródísz egyértelműen bizonyítja, hogy ez a válto-

⁴⁸ Ilyen az OSZK 123.072, M 123.072 és M 123.072:2 jelzetű példánya, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bo 9231 jelzetű példánya, továbbá a kolozsvári Akadémiai Könyvtár U 52.302 és U 56.224 jelzetű példányai (mindkettő az unitárius kollégium könyvtárából került az Akadémiai Könyvtár állományába).

8. kép. „1768”-as évszámú 2. változat

9. kép. az utolsó XVIII. századi kiadás

zat meglepő módon Vácott, Ambró Ferenc Ignác műhelyében készült, a nyomdahely és nyomdász nevének ismételt elhallgatásával. Ambró, mielőtt Vácott önállósult volna, az egri püspöki nyomda művezetője volt. 1772-ben kezdte meg váci működését mint püspöki nyomdász (a győri Streibigékhez hasonlóan). Kérdés viszont, hogy Vácott mikor? Az alább ismertetendő könyvrevízióval kapcsolatos, és a *Szent Hilarius*ra vonatkozó adatok az 1772-es évet teszik valószínűvé, tehát Ambró váci működésének mindjárt első évét. Vagyis a címlapon olvasható 1768-nál négy évvel későbbre tehetjük megjelenését. Bár címlapján ez is harmadiknak nevezi magát, valójában ez a változat a *Hilarius* 4. kiadása.

Terjedelme is, és tartalma is az eredeti, 1768-as bővített kiadással azonos, annyi különbséggel, hogy itt a 195. az utolsó számozott lap, míg az előző változatban a 194. Itt is 684 kérdést-feleletet találni, és – az említett hibajavításoktól eltekintve – mindössze kisebb, helyesírásbeli eltérések különböztetik meg az előzőtől. A lapok beosztása is igyekszik követni az előző (nagyenyedi) kiadást. Ezt a változatot ismerte Hargittay Emil, ennek szövegkiadását adta közre.⁴⁹

⁴⁹ L. Hargittay idézett tanulmányát a *Szent Hilarius* szövegkiadásához, i. m. 247.

1789, Komárom–Pozsony⁵⁰ (9. kép)

B[od] P[éter]: *Szent Hilárius vagy szívet vídámító, elmét élesítő... dolgok*. [5. kiadás, az 1. kiadás nyomán].

Komárom–Pozsony 1789, Wéber Simon Péter.

[20] 162 [14] lap – 8°

Ez a *Szent Hilárius*nak az egyetlen olyan 18. századi kiadása, amely a kiadás helyét, idejét és nyomdászát is feltünteti: a komáromi fióknyomdával is rendelkező pozsonyi Weber Simon Péter nyomtatta 1789-ben. A szerző neve itt is csak kezdőbetűivel szerepel, mint a korábbi kiadásokon. Címlapjának szövegében nincs utalás arra, hogy ez hányadik kiadás. A címlap szövege az első két kiadást követi, nem pedig a 1768-ast. És valóban, ahogy arra már Hargittay Emil is felhívta, érdekes módon a pozsonyi Weber a korábbi, kisebb terjedelmű, csak 508 kérdést tartalmazó változatot adta ki újra. Mai ismereteink szerint ez Bod művének ötödik kiadása.

III. Bod Péter és az erdélyi könyvvizsgálat

Ismeretes, hogy Mária Terézia 1753. május 2-i rendeletétől számítható az erdélyi cenzúra bevezetése. Közvetlen előzménye, kiváltó oka az 1751-ben Bázelen nyomtatott Bibliák⁵¹ Erdélybe érkezése volt. A bázeli magyar Biblia mintegy kétezer bekötött példányának behozatalát próbálták megakadályozni, azzal az indoklással, hogy tartalmaznak-e új eretnokséget.

Korábban ugyanis a birodalom többi részére vonatkozó könyvvizsgálati szabályzatokat a szerzők és nyomdák nem tartották kötelezőnek Erdély tekintetében. Most viszont kifejezetten az erdélyi főkormányiszéket (Guberniumot) és rajta keresztül az erdélyi nyomdákat, könyvkereskedőket, szerzőket és harmincad hivatalokat szólították fel, hogy vessenek véget annak a helyzetnek, hogy a nyomdák bármit kinyomtathatnak, és az országba bármilyen könyv behozható. Ezután a királyi főkormányiszéknek minden sajtó alá adandó művet előbb vizsgálatra maga elé kellett rendelnie, és a kézirat elejére iktatandó engedély nélkül sem kinyomtatni és sem árusítani nem volt szabad. A rendelkezés nem választja külön az előzetes és utólagos könyvvizsgálatot, azaz a cenzúrát és a revíziót.

Mínthogy Erdélyben századokon keresztül sem központi cenzúra, sem revízió nem volt (legfeljebb városi, egyházi), érthető, hogy keresztülvitele nem valósult meg hiánytalanul, a szerzőket és a nyomdákat azonban óvatosságra intette. Bod Péter példáját nézve látjuk, hogy három első munkája még a cenzúrendelet előtt látott napvilágot, A' *Szent Bibliának históriája* 2. kiadása azonban már azt követően. Ettől kezdve figyelhetők meg egyrészt az elhagyott város, nyomdamegjelölések, másrészt a hamis kiadási évek és helyek. Későbbi munkái közül szinte

⁵⁰ Ilyen az OSZK-ban a 124.945 jelzetű példány.

⁵¹ *Szent Biblia*, Basilea, Im-Hof Rodolf János, 1751, I. PETRIK 1888, i. m. I, 280.

csak a temetési beszédek és egyházkormányzati művek jelentek meg teljes impresszummal. Megtévesztésül ő is használta a hamis külföldi nyomdahely megjelölést: *Szent Heortokrátés* című munkáján a hamis „Oppenheim 1757” olvasható a címlapon, feljegyezte azonban, hogy a könyv valójában 1761-ben Szebenben készült.⁵²

Amikor Bod *Önéletírásában A' Szent Bibliának Historiája* második, 1756-os kiadásáról írt, arra nem utalt, hogy miért került rá a korábbi, 1748-as korábbi keltezés. Mivel az 1753-as cenzúrendelet után jelent meg, valószínű, hogy a cenzúra megtévesztése érdekében tették rá az első kiadás keltezését⁵³ – írja Haiman György. Ez a magyarázat megalapozottnak látszik nemcsak számunkra, hanem annak látszott már a kortársak számára is. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár (Teleki Téka) egyik példányának⁵⁴ címlapján a „Szebenben nyomtatt: Sárdi Sámuel által 1748 Eszt.” impresszum mellett korabeli kézzel az alábbi bejegyzése olvasható: „igazán 1756”, az előzéklapon pedig ez áll: „Ez második editiója ezen hasznos könyvnek 1756 esztendőben készült bővítésseivel az T. Auctornak. Azért iratott pedig 1748 eszt., hogy az üldözést elkerülhesse a' Typographus.” Az általunk 2. számmal jelölt változatra került ez a bejegyzés. Tehát már a kortársak is tisztában voltak azzal, hogy ez ugyan impresszumában az 1748-as évszámot jelöli, de valójában 1756-ban jelent meg.

Utánnomások esetében a hamis évszám természetesen a könyvvizsgálók megtévesztését szolgálja. Akinek nem került kezébe egyszerre két különböző külsejű kötet, és nem hasonlította össze, annak eszébe sem jutott, hogy hamis évszámú könyvről van szó. A nyomdászok tehát korábbra datálták azokat a könyveket, amelyek újonnan nyomtatva fennakadhattak a revízióon.

Bár az említett első erdélyi cenzúrendelet már óvatosságra intette a szerzőket, köztük Bod Pétert, de először csak eseti rendelkezések születtek a könyvek terjesztésének megakadályozására. A mindenre kiterjedő erdélyi cenzúra, valamint a cenzúrabizottság felállítása (Commissio Censurae Librorum) az 1769. február 4-i királyi leirat értelmében történt, amelyet kiegészített egy 1770. május 4-i és augusztus 17-i királyi leirat, végül 1772. április 22-én kelt udvari rendelettel megküldték az erdélyi főkormányzásoknak az osztrák örökös tartományokban lévő könyvtárak számára kiadott szabályrendeletet. A cenzúrabizottságnak egyformán hatáskörébe tartozott az előzetes és az utólagos könyvvizsgálat.

Lehet, hogy a fenti rendeleteknek egyik közvetlen kiváltó oka éppen Bod Péter néhány munkája volt. Tény, hogy egy 1768. november 24-én kelt királyi leirat utasította az erdélyi főkormányzást, hogy Bod Péter *Smirnai Sz. Polikárpusát* és a *Magyar Athenast* és a *Heidelbergi Káté* átdolgozását foglalja le, használatukat tiltsa meg, s kutassa fel a könyvek létrehozóit. A feladat végrehajtására a református Főkonzisztóriumot kérték fel, amely azután 1769. január 29-én gróf Lázár Jánosnak mint a református egyház főgondnokának továbbította a levelet

⁵² Bod 2007, i. m. 132 és V. ECSÉDY 1996, i. m. 103. tétel.

⁵³ HAIMAN 1975, i. m. 20.

⁵⁴ T.o. 36a jelzeten.

azzal, hogy segítségét kérik a *Heidelbergi Katekizmus* érdekében és „Tiszt. Bod Péter eö kegyelme munkái közül az *Polycarpus* és Magyar *Athenas* nevű könyveknek confiscalltatása”⁵⁵ ügyében. Lázárnak időhúzással sikerült is a könyvek elkobzását elkerülnie. Az ügy egyre húzódott, míg végül 1769. március 6-ra tűzték ki a tárgyalást. Bod Péter ekkor már négy napja halott volt.

Bod *Szent Hilárius*ának elkobzására a cenzúrarendelt életbelépése (1769) után három évvel került sor, azaz 1772-ben. Ekkor került a könyvvizsgálók látókörébe ez a könyv.⁵⁶ Vagyis nem 1768-ban, még Bod által készített bővített változatának kinyomtatásakor. Ha mégis erről a hely megjelölése nélkül, de Nagyenyeden nyomtatott kiadásról lenne szó, akkor érthetetlen, hogy csak három évvel kinyomtatása után tűnt fel a könyvvizsgálóknak. Nehéz értelmezni azt a Jakab Eleknél található állítást, hogy Bod Péter *Szent Hilarius* című munkáját „külföldön nyomtatott” műnek nevezi.⁵⁷ Az 1768-as évszámmal megjelent variánsok egyike sem vall külföldi nyomtatványra. De azt is nehéz megérteni, hogy miért kerültek ennek a könyvnek példányai a kolozsvári harmincadhivatalhoz, ahol az egész szállítmányt elkobozták.

Ha azonban feltételezzük, hogy a meggyőződésünk szerint 1772-ben Vácott készült, de „1768”-as évszámot feltüntető utánnyomott példányokról van szó, akkor érthető, hogy a Magyarországról (a váci nyomdából!) Erdélybe érkező kötetek a kolozsvári harmincadhivatalnál akadtak fenn. Jakab Elek valószínűleg csak ebből a tényből következtetett arra, hogy külföldön készülhettek, megjegyzését azonban úgy kell értelmeznünk, hogy Erdélyen kívül nyomtatták őket. Az elkobzást követően november 6-án a Gubernium felkérte a királyi kincstárt, hogy a szóban forgó könyveket mint lefoglalt és eltitkolt könyveket Kolozsvárról szállíttassa Szebenbe a Guberniumhoz, ahol addig lesznek, míg a szerző a kijelölt hibákat és sértő kifejezéseket művéből kitörli.

Jakab Elek felteszi a költői kérdést, hogy vajon „meddig volt lefoglalva az oly szelid hibákkal vádolt könyv, adatokat nem találtam felőle, későbbi földszabadulását tudatja azon körülmény, hogy hazánkban ma is sok magán és közkönyvtárban föltalálható.”⁵⁸ Ehhez még annyit kell hozzáfűznünk, hogy nemcsak a *Szent Hilarius* Bod Péter életében megjelent bővített kiadásából, hanem a meggyőződésünk szerint 1772-ben Vácott készült változathoz is jutottak el, és ma is fellelhetők példányok Erdélyben.

Mivel azonban e kiadásokat, megtévesztő évszámuk miatt, eddig nem választották külön, csak akkor lehet pontos ismeretünk arról, hogy melyik kiadásból hány példányt őriznek közgyűjteményeink határon innen és túl, ha ki-ki átnézte és azonosította sajátját.

⁵⁵ ALBERT András, *Gyalakuti gróf Lázár János = Studia Caroliensia* 2004, 133.

⁵⁶ Hargittay idézett bevezetője, 12–13.

⁵⁷ JAKAB Elek, *A cenzúra története Erdélyben = Figyelő*, 1881, 171.

⁵⁸ JAKAB 1881, i. m. 173.

V. ECSEDY, JUDIT

To the editions of Peter Bod's works with false date

The author is dealing with the different 18th editions of the works by the famous Transylvanian writer Peter Bod, focusing on his two works *A Szent bibliának históriája* (History of the Holy Bible) and *Szent Hilarius*. Literary historians and bibliographers are faced with variant editions of these two works by Bod, where the imprint data were either false or entirely missing.

With the increasing knowledge of the holdings of historical book collections on the one hand and the better overview of the equipment of 18th century printing offices it was possible to locate and date these editions, and also detecting the printing shop issuing them. This way three different editions of *A Szent bibliának históriája* were determined all bearing misleadingly the place name Szeben (Hermannstadt, Sibiu) and the year 1748, although only one variant of them was actually produced in 1748. The others were either printed later in Szeben or, what is more striking, more than 30 years later in Győr, a printing shop near the Western border of Hungary. The variants were determined by the author with the help of the identical printing equipment of the respective offices. A closer look at the contents of these variants proved that they are actually not variants but three different editions with major alterations in the text.

It was already known to scholars that there were two editions of *Szent Hilarius*, one bearing the year 1760 and the other 1768, both with missing printing place and printer's name. However, from the many recently emerging copies it appeared that both editions have further variants, some of which were issued outside Transylvania but imported to Transylvania.

The majority of the editions of these two works by Bod were printed in the lifetime of Bod. Consequently the false dates on the title pages must have appeared with the consent of the author. The reason is the newly introduced regulations of book revision and control previously unknown in Transylvania.